

UNIVERSITATEA
LUCIAN BLAGA
— DIN SIBIU —

Doctoral School of Philology and History
History doctoral field

Doctoral Thesis

*Technique and plastic expression in the art of iconostases makers.
Romanian churches in the Hunedoara area from the
18th to the 19th centuries*

PhD candidat:
Andrei Buda

PhD supervisor:
Prof. univ. dr. habil. Ioan Albu

Our paper „Technique and plastic expression in the art of iconostases makers. Romanian churches in the Hunedoara area from the 18th to the 19th centuries” aims at a continuity and a completion of the studies carried out so far by consecrated researchers, by approaching new details in the field of the analysis of the constituent materials, as well as relevant aspects of the specialized observations in the domain of conservation and restoration. Thus, our contribution lies at the border between history, art history, architecture, epigraphy, fine art, ecclesiastical art, scientific analysis of the materials and conservation, optimistically we are framing the study as multidisciplinary. In the course of researching and processing the large volume of information, we did not hesitate to seek advice or clarification from experts working in the above-mentioned fields. The initiative was encouraged both by the university professors who fully supported us and by the rich bibliographical and tangible material that was available, which was not fully exhausted. We consider that the subject is a vast one, therefore we do not intend to cover the endless historical records preserved in the worship houses of Hunedoara County, but to emphasize the importance of the concrete ideas that we can support with clear arguments, while the uncertain ones will remain under the sphere of hypotheses that can be clarified along the way.

The beginning of the paper marks a descriptive and sometimes a slightly critical analysis of the published scientific works. From the numerous documentary sources, we have been able to identify small inconsistencies which we have taken on board in our criticism, as our own field research was severely affected by them by the time they were clarified in situ. Unfortunately, we noticed authors who, although they had reached a saturation point on certain subjects, there were always other specialists who tried to work on their continuation by adding modest additions. For the contemporary period, there is a persistent trend of writing large-scale studies that contain countless references but in terms of the authors' contributions there are insignificant approaches. Precisely because we have tried to avoid this, we have selected and interpreted exclusively unpublished material from the collected data, and we have taken the liberty of making references or appreciations in the text on the praiseworthy works.

In the first chapter we have chosen to discuss a typology of the wooden churches iconostases of Hunedoara from several points of view, such as the shape, the symbol, the

material from which it is made, the decoration, the types of eyes, the openings and the types of doors. In order to elucidate the temporal and geographical context in which they appear, we have researched in the field or from the existing bibliography with illustrations, some of the places of worship belonging to neighbouring counties, among which we mention: Gorj, Timiș, Arad, Alba, Bistrița-Năsăud, Bihor, Sibiu and Cluj. The conclusions that we have drawn indicate that these churches can be classified in a special typology, and the few exceptions are located right on the border with neighbouring counties whose specificity they bear or are historically translocated monuments. Hence the position, shape and symbolism of the iconostases is always the same, at least in the part that can be seen from the nave. The reverse of the iconostases can be differentiated in shape in the altar, depending on the upper closure of the iconostases - vaulted, flat or concave. We have further grouped the iconostases into two structures: massive and mobile, justifying their existence by their architectural and structural importance in the building as a whole. The number of entrances from the nave into the altar, the shape of the openings and the royal doors are given individual sub-chapters, as we have been able to separate these aspects with ease. We have pointed out the shape of the iconostases' eyes, although their role in the tympanum as a whole is still poorly understood. As a result of the field research, we have also discovered several massive iconostases that undergo modifications according to the painters' preferences, necessary to complete the iconographic programmes specific to the ages. Alongside these interventions, we have also outlined the craftsman's portrait of the carpenter and the woodworker who built these constructions.

The second chapter is notable for its listing of painters of outstanding importance, but also for highlighting some of the inappropriate practices of repainting, redecorating with cultic decorations or intentional and unintentional destruction of historical frescoes. Portraying and tracing the work of each individual painter through the maps and charts presented in the annexes has allowed us to model certain phenomena and critical assessments that serve to understand how they acquired experience, knowledge, continuity and performance in their work. In addition, we were able to observe certain stylistic changes that occurred as a result of collaboration between painters on common sites. The trends can be broadly explained by the flawed beginnings of the 17th -18th centuries, where the offered quality was a way of ensuring the continuity of the work. The late 18th and early 19th centuries, were periods dominated by the high class painters who offered us genuine works that still survive. Works that enjoyed noble

materials, laid on wooden surfaces with professionalism and piety. Unfortunately, a new generation of painters emerged afterwards and completely broke away from the old generations between 1830 and 1850, contributing with a series of not very valuable paintings, painted on the walls in a dilettante manner, in many cases hiding the splendid paintings of previous times from the eye.

In completion of the aspects analysed in the previous chapter, Chapter III supports the statements made with a series of historical data and laboratory analyses of the constituent materials of church painting. An understanding of the components that make up the support and the mural painting can facilitate decisions that are not harmful to their conservation. Because these pigments are transformed under the skill of the painters into beautiful works of art, we need to understand that the totality of information is encoded in layers and substrates, and it is precisely those details that shape the knowledge of the ages regarding the mural art. We have endeavoured to analyse and interpret these materials as accurately as possible, leaving room for future hypotheses or additions. Last but not least, we aimed to provide methodological and practical recommendations of all the approaches which are possible in this field, to mention the opportunities in the field, the lack of knowledge and the need for restoration. The fact that the elements of these works are so exposed to the hazards, chemical interaction with a lot of restoration materials is encouraged, and unintentional damage can occur much more frequently in churches than in other works of art. From the experience that we gathered, we can appreciate that this type of mural painting is one of the most difficult to restore, and our generation should contribute mainly with concrete data on their conservation, leaving to the more prepared experts of the future generations the opportunity to restore them correctly and controlled.

Key words: Wooden churches, iconostasis, Hunedoara County, wood essences, mural painting.

CONTENT

SUMAR	3
BRIEF	6
ARGUMENT	11
INTRODUCERE	19
Perspective istorice și geografice asupra bisericilor din lemn hunedorene	19
Studiu succint asupra arhitecturii lăcașurilor de cult din județul Hunedoara	21
Repere de cercetare: Izvoare documentare cu privire la construcția, restaurarea și conservarea bisericilor din lemn	23
Incursiune în restaurarea bisericilor din lemn	25
Investigarea iconostaselor în bisericile din lemn hunedorene	32
1. Cercetare aplicată. Noi date în arhitectura și iconografia bisericilor din lemn hunedorene.	35
1.1. Introducere în tipologia bisericilor din lemn hunedorene. Aspecte din metodologia cercetării.	36
1.1.1. Alegerea unor monumente reprezentative în vederea studierii lor pe teren.	37
1.1.2. Prima fază a documentării și sistematizării materialului propus în vederea studierii - identificarea bibliografiei de specialitate; realizarea unor fișe analitice, tabele și grafice.	38
1.1.3. Organizarea traseului de vizitare a bisericilor și strategia privind realizarea documentației fotografice.	43
1.1.4. Evaluarea condițiilor meteorologice	44
1.2. Iconostasele bisericilor din lemn hunedorene - programele arhitecturale și semnificația lor simbolică	45
1.2.1. Iconostasul ca parte integrată a arhitecturii bisericilor din lemn hunedorene	47
1.2.2. Iconostasul aplicat (mobil)	49
1.3. Tipologia iconostaselor din județul Hunedoara	50

1.3.1. Particularități și diferențieri în alcătuirea iconostaselor masive și a celor mobile	50
1.3.2. Deschiderea din axul timpanului – ochiul iconostasului	51
1.3.3. Deschiderile de acces în altar	52
1.3.4. Tipologia ușilor împărătești	53
1.3.5. Raportul dintre suprafața iconostasului din naos și cea din altar	53
1.3.6. Esențe lemnoase utilizate în construcția iconostaselor	54
1.4. Programe iconografice	55
1.4.1. Vederea din naos	55
1.4.2. Vederea din altar	57
1.4.3. Alte decoruri	59
2. Zugravi și centre de pictură. Aspecte stilistice, influențe și orientări estetice	64
2.1. Bresle implicate în edificarea lăcașelor de cult	65
2.2. Repertorierea zugravilor	67
2.2.1. Zugravi din ținutul Hunedoarei	68
2.2.2. Zugravi peregrini în ținutul Hunedoarei	83
2.3. Centre de pictură în ținutul Hunedoarei. Perioade de ucenicie	95
2.4. Particularități și influențe stilistice	96
2.4.1. Influența bisericii catolice și a iconostaselor austriece de atelier asupra decorării bisericilor din lemn hunedorene	96
2.4.2. Stilul postbrâncovenesc	97
2.4.3. Barocul în ținutul Hunedoarei	97
2.4.4. Neoclasicismul	98
Concluzii	98
3. Aspecte inedite ale picturii murale. Perspective istorice și contemporane.	103
3.1. Invizibilul	104
3.1.1. Analiza materialelor constitutive ale picturii	108
3.2. Expresivitatea	129
3.2.1. Arealul cultural și rezonanța stilurilor consacrate invocate de pictorii muraliști în spațiul hunedorean.	129
3.2.2. Influențe și inovații în vestul Transilvaniei și Țara Zarandului	134
3.2.3. Considerații privitoare la restaurarea picturii murale	135

Concluzii	138
LISTĂ ANEXE	145
REFERINȚE	186
Anexe	

REFERENCES

1. IZVOARE

1.1 IZVOARE INEDITE

- *Act de sfințire*, Biserica de lemn din satul Boz.
- Arhiva de Stat Deva, fond Scaunul săsesc Sebeș, dosar 1/721, file 1-4.
- Arhiva Mitropoliei Ortodoxe Române a Ardealului, *Fond Protopopiatul Ortodox Român. Dobra*, dosar V,362/1923.

1.2 IZVOARE EDITE

- BUNEA, Augustin, *Statistica românilor din Transilvania în anul 1750, făcută de vicariul episcopesc Petru Aron*, Sibiu, 1901.
- CIOBANU, Virgil, *Statistica românilor ardeleni din anii 1760- 1762*, în AIINC, an. 3, 1926.
- Institutul de Proiectare Hunedoara - Deva, *Studiu pentru punerea în valoare a monumentelor istorice din județul Hunedoara*, Vol. 1. *Țara Zarandului*, Deva, 1991, în Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Biblioteca, număr de inventar 29917.
- Institutul de Proiectare Hunedoara - Deva, *Studiu pentru punerea în valoare a monumentelor istorice din județul Hunedoara*, Vol. 2. *Valea Mureșului*, Deva, 1991, în Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Biblioteca, număr de inventar 29918.
- Institutul de Proiectare Hunedoara - Deva, *Studiu pentru punerea în valoare a monumentelor istorice din județul Hunedoara*, Vol. 4. *Hunedoara*, Deva, 1991, în în Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Biblioteca, număr de inventar 29919.
- MOLDOVAN, Ștefan, *Însemnare. Protocolul vizitațiunei canonice a vicarului Hațegului începând de la 15 noiembrie anul 1852 până la 13 ianuarie 1853 respectiv până la 31 ianuarie 1853, ziua în care s-a încheiat vizitațiunea prima cu vizitarea bisericii din Hațeg*, în addenda la Camelia Elena Vulea și Luminița Waller-Bărbulescu, *Vizitațiuni canonice în Țara Hațegului (1852- 1885)*, Cluj-Napoca, 2003.
- MOȘIC, Traian, *Din cele trăite printre oamenii de la izvoarele Jiului*, Constanța, 2009.

- PASCU, Valeriu, *Album de fotografii: județul Hunedoara*, în Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Colecția de Istorie Contemporană, număr de inventar 23505.
- Sfântul Nicolae Cabasila, *Tâlcuirea Dumnezeieștii Liturghii*, tradusă de Pr. Prof. Ene Braniște, București, 1997, cap.23.
- VOILEANU, Matei, *Contribuție la istoria bisericească din Ardeal*, Sibiu, 1928.
- VOILEANU, Matei, *Să se facă lumină. Biserica românilor din Ardeal în veacul al XVIII-lea*, Sibiu, 1926.

2. LUCRĂRI ÎN VOLUM

- ABRUDAN, Ioan Ovidiu, *Vechile biserici de lemn din ținutul Sibiului*, Editura Universității “Lucian Blaga” din Sibiu, Editura Andreiana, Sibiu, 2010.
- AXINTE, Loredana, *Aspecte privind conservarea unor biserici de lemn din județul Suceava împotriva atacului insectelor xilofage dăunătoare*, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2016.
- BAKKEN, Kristin, *Preserving the stave churches. Craftsmanship and research*, The Norwegian directorate for cultural heritage, Estonia, 2016.
- BOLDURA, Oliviu, *Pictura Murală. Modificări estetice și restaurare*, Editura Accent Print, București, 2007.
- BRATU, Anca, *Pictura murală maramureșeană; meșteri, zugravi și interferențe stilistice*, Editura ACS, București, 2015.
- BUCȘA, Livia, BUCȘA, Cornel, *Agenți de biodegradare la monumentele istorice din România. Prelevare și combatere*, Editura Alma Mater, Sibiu, 2005.
- BUCUR, Corneliu Ioan, *Muzeul Civilizației Populare Tradiționale “Astra”*, Editura Astra Museum, Sibiu, 2007.
- BUNEA, Augustin, *Episcopul Ioan Inocențiu Klein*, Blaj, 1900.
- CABASILĂ, Nicolae, *Tâlcuirea Dumnezeieștii Liturghii*, traducere de Pr. Prof. Ene Braniște, Editura Arhiepiscopiei Bucureștilor, București, 1997.
- CODREA, Ionuț-Cosmin, *Istorie, societate și viață culturală în Țara Zarandului (secolele XVI - XIX)*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2020.
- CRISTRA, Gheorghe, *În țara bisericilor de lemn*, Întreprinderea Poligrafică, Sibiu, 1989.

- CRISTACHE PANAIT, Ioana, *Arhitectura de lemn din Județul Hunedoara*, Editura ARC, București, 2000.
- DĂNEASĂ, Cristina, *Biserici de lemn din lunca Mureșului, județul Hunedoara*, Editura Astra Museum Sibiu, Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, Sibiu, Deva, 2015.
- DANCU, Dumitru, *Icoane pe sticlă din România*, Editura Meridiane, București, 1998.
- DANCU, Juliana, DANCU Dumitru, *Pictura țărănească pe sticlă*, Editura meridiane, București, 1973.
- Direcția pentru cultură, culte și patrimoniul cultural național a județului Timiș, Mitropolia Banatului, *Cărările credinței. Biserici de lemn monument istoric din județul Timiș*, Editura Graphite, Timiș, 2006.
- DOBREI, Florin, *Bisericile ortodoxe Hunedorene*, Editura Eftimie Murgu, Reșița 2011.
- DOBREI, Florin, DEMETRESCU, Bogdan, ISOPESCU, Bogdan, BĂNUȚI, Emil, *Repertoar al bisericilor de lemn din județul Hunedoara. Fișe analitice ale monumentelor istorice*, Reșița, 2011.
- DOBREI, Florin, *Tezaur hunedorean - bisericile ortodoxe, monument istoric*, Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, Deva, 2014.
- DRĂGUȚ, Vasile, *Dicționar enciclopedic de artă medieval românească*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1976.
- DRĂGUȚ, Vasile, *Monumente istorice bisericesti din Eparhia Oradei*, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Oradei, Oradea, 1978.
- DROJ, Gabriela, MANCIA, Aurora, DROJ, Laurențiu, *Biserici de lemn în bazinul Crișul Repede*, Proiect finanțat de Guvernele Islandei, Principatului Liechtenstein și Norvegiei prin Mecanismul Financiar al Spațiului Economic European, Editura Duran's, Oradea, 2010.
- DUMITRAN, Ana, *Ukrainian Features in Transylvanian Icon Paintings in the 18th Century*, în „Intercultural and Visual Art Transfer in Central Europe and the Balkans Ruthenian-Ukrainian and Romanian Art from the 15th to the Early 19th Century” nr. 4, Editura Mega, Cluj-Napoca, Alba Iulia, 2023.
- DUMITRAN, Ana, DUMITRAN, Daniel, FIREA, Ciprian, SALONTAI, Mihaela-Sanda, *Mănăstiri și biserici din Transilvania. Secolele XIII - XVIII*, vol. I, București, 2020.

- DUMITRAN, Daniel, DUMITRAN, Ana, GUDOR, Botond, MOLNAR, Lehel. B., *Sub semnul toleranței. Bisericile din Transilvania în documente inedite*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2012.
- DUMITRAN, Daniel, DUMITRAN, Ana, LASLO, Adrian Florean, „... *virtuti decreti tollerantiae beneficia clero Graeci restituenda ...*”. *Biserica românească din Transilvania în izvoare statistice ale anului 1767*, Editura ALTIP, Alba Iulia, 2009.
- DUMITRESCU, Gabriela, *Radu Zugravu, Caiete de modele*, Editura Excelență prin Cultură, București, 2018.
- FILIP, Dumitrița Daniela, *Materie și Icoană*, Editura Muzeului Național al Unirii, Editura Mega, Alba Iulia, Cluj-Napoca, 2023.
- FLORENSKI, Pavel, *Iconostasul*, Fundația Anastasia, Buzău, 1994.
- FLORESCU, Bobu, PETRESCU, Paul, STAHL, Paul, *Arta Populară de pe Valea Bistriței*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1969.
- Fundația HAR, *Biserica din lemn de la Marița*, Programul Tradiție și Postmodernitate, Vâlcea, 2001.
- Geografia României, Carpații și Depresiunea Transilvaniei, Edit. Academiei, București, 1987.
- GHELMEZIU, N., Suci, Petru, *Identificarea lemnului*, Editura tehnică, București, 1959.
- GODEA, Ioan, *Biserici de lemn din Europa*, Editura CD Press, București, 2008.
- GODEA, Ioan, *Biserici de lemn din România*, Editura Meridiane, București, 1996.
- GODEA, Ioan, MEDELEANU, Horea, *Biserici de lemn din Județul Arad*, ediția a II- a, Editura Brumar, Timișoara, 2009.
- GODEA, Ioan, *Monumente istorice bisericesti din eparhia Oradei. Bisericile de lemn* (în colaborare cu Ioana Cristache Panait) Oradea, Editura Episcopiei Ortodoxe Română a Oradei, 1998.
- ISTUDOR, Ioan, *Noțiuni de chimia picturii*, Editura ACS, București, 2011.
- IONESCU, Alina, Geanina, *Biserica din Vința, Strămurare, Restaurare pictură pe lemn Muzeul ASTRA Sibiu*, Editura ASTRA Museum, Sibiu, 2022.
- IONESCU, Grigore, *Arhitectura Populară Românească*, Editura Tehnică, 1957.

- JIANU, Nicu, LAPTEȘ, Marcel, *Vechi biserici de lemn din județul Hunedoara*, Deva 2004.
- LAC, Mircea, *Patrimoniul etnografic a satului hunedorean de odinioară*, Editura Călăuza v. b., Deva, 2022.
- LARSEN, Knut Einar, MARSTEIN, Niles, *Conservation of Historic Timber Structure. An ecological approach*, Oslo, 2016.
- MAN, Ioan Eugen, *Biserici de lemn ale românilor din ținuturile mureșene*, Editura Nico, Târgu-Mureș, 2012.
- METEȘ, Ștefan, *Mănăstirile Românești din Transilvania și Ungaria*, Seria Didactică, Sibiu 1936.
- MIHAI, Daniela, *Materiale tehnologice pentru industria lemnului*, Editura Tehnică, București, 1983.
- MIHALCU, Mihail, LEONIDA, Mihaela D., *Din tainele iconarilor români de altădată*, Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2009.
- MILIAEVA, Lioudmila, *L'icône Ukrainienne, XIe – XVIIIe s.* Éditions Parktone Press, Bournemouth, Édition Aurora, Saint Pétersbourg.
- MUȘLEA, Ion, *Icoanele pe sticlă și xilogravurile țăranilor români din Transilvania*, București, 1995.
- Muzeul de Artă al Republicii Socialiste România, *Xilogravura populară din Transilvania în secolele XVIII – XIX*, Editura Arta Grafică, București, 1970.
- NILS, Auner, POSTOLACHE, Dana, BUCȘA, Livia, *Tehnologia lucrărilor de restaurare la monumente cu structuri din lemn. Biserici din lemn*, Editura Haco international, Ghimbav, 2019.
- OPRIȘ, Ioan, BODEA-BONFERT, Mihaela, PORUMB Marius, *Monumente istorice de pe Valea Arieșului*, Editura Oscar Print, București, 2001.
- Ordinul Arhitecților din România, *Lemn. Biserici din Nordul Olteniei*, Editura Asociația 37, București, 2010.
- PÂRVULESCU, Dorina Sabina, *Iconostasul tradițional în Banat*, Editura Prepress, Timișoara, 2001.
- PÂRVULESCU, Dorina, *Un caiet de modele de zugrăvie din secolul al XVIII-lea*, Editura Graphite, Timișoara, 2008.

- PASTOUREAU, Michel, *Albastru, Istoria unei culori fascinante*, Editura For You, 2020
- PETRANU, Coriolan, *Bisericile de lemn ale românilor ardeleni*, Tiparul Krafft & Drotleff, Sibiu, 1934.
- PETRESCU, Paul, STOICA, Georgeta, *Dicționar de artă populară*, București, 1997
- POP, Ioan Aurel, *Hunedoreștii. O familie europeană*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2020.
- POPA, Atanasie, *Biserici de lemn din Transilvania*, Timișoara, 1942
- POPA, Atanasie, *Caracteristicile stilistice ale bisericilor de lemn din Transilvania*, în Acta Mvseii Napocensis, Cluj-Napoca, 1973.
- POPA, Atanasie, *Zugravi și școli de zugravi ai bisericilor de lemn din Transilvania, Dimitrie Ispas din Gilău – Cluj*, în Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1965-1967, Cluj, 1969.
- PORUMB, Marius, *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania, sec. XIII-XVIII*, București, 1998.
- PORUMB, Marius, *Pictura românească din Transilvania*, vol. I, Cluj, 1981
- PORUMB, Marius, *Un veac de pictură românească din Transilvania. Secolul XVIII*, Editura Meridiane, București, 2003.
- PORUMB, Marius, *Pictura murală din Transilvania. Secolele XIII – XVIII. Dicționar*, Editura Academiei Române, Editura Mega, București, Cluj-Napoca, 2023.
- Publicație a Centrului de Cercetare CReART, *Interdisciplinaritatea în Conservare-Restaurare și Arte Aplicate*, Editura Artes, Iași, 2007.
- RADU, Iacob, *Istoria Vicariatului greco catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913.
- REGHIȘ, Ionescu, LUCIA, Doina, *Sacru și Profan la Pădurenii Hunedoarei*, Editura Meridiane, Deva, 2009.
- ROȘCA, Karla, KLUSTCH, Horst, *Ceramica din Transilvania*, Editura Honterus, Sibiu, 2010.
- STĂNCULESCU, Florea, GHEORGHIU, Adrian, PETRESCU, Paul, STAHL, Paul, *Arhitectura populară Românească, Regiunea Hunedoara*, Editura Tehnică, 1956.
- STOICESCU, Nicolae, *Repertoarul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Transilvania*, vol. I, Editura Andreiană, Sibiu, 2012.

- THOMSON, Daniel V., *Practica picturii în tempera*, Editura Eopia, București, 2004.
- VALEA, Mircea, NISTOR, Anghel, RUDEANU, Mihail N., *Toponime hunedorene de la daci la români*, Deva, 2002.
- VĂTĂȘIANU, Virgil, *Vechi biserici de piatră românești, județul Hunedoara*, Editura Carte Românească, Cluj, 1930.
- VESA, Pavel, *Bisericile de mir arădene între tradiție și modernitate*, Editura Mirador, Arad, 2000.
- VESA, Pavel, *Episcopii Aradului, 1706-2006*, Arad, Gutenberg, Univers, 2006.
- VULEA, Camelia Elena, Wallner-Bărbulescu, Luminița, *Vizitațiuni canonice în Țara Hațegului (1853- 1885)*, Cluj-Napoca, 2003.

3. LUCRĂRI DACTILOGRAFIAȚE

- BUDA, Andrei, *Restaurarea candelabrului de lemn din Biserica Sfântul Gheorghe, satul Boz, județul Hunedoara* (lucrare de licență), Sibiu, 2018.
- MARDALE, Adriana Gabriela, *Catapeteasma, Biserici de lemn din județul Hunedoara*, Teză de doctorat, Universitatea de Vest, Timișoara, 2014.
- OBRADOVICI, Vladimir, *Salvgardarea bisericii monument de lemn din Crivina de sus. Rolul arhitectului într-un proces multidisciplinar* (teză de doctorat), Timișoara, 2020.
- SILAGHI, Virginia Luiza, *Bisericile de lemn monumente istorice din județul Bihor*, Biblioteca județeană Gheorghe Șincai – Bihor, Oradea, 2017.
- SCHRAMEL, Mircea, *Istoria vieții bisericești a satelor dintre Valea Cernei și Valea Runcului, jud. Hunedoara* (lucrare de licență), Sibiu, 1979 (Biblioteca facultății de Teologie din Sibiu).
- TIMBUȘ, Sergiu Petru, *Iconostasul în Transilvania. Istorie, Artă și Tehnologie* (teză de doctorat), Cluj-Napoca, 2021 .
- ZAMFIR, Romulus, *Arhitectura Populară de lemn din Transilvania în context European*, Teză de doctorat, ULBS, Sibiu, 2007.

4. STUDII ȘI ARTICOLE

- ABRUDAN, Ioan Ovidiu, „Dimitrie Dimitriu, the Painter from Wallachia”, în *BRVKENTHAL ACTA MVSEI, VII.2*, Sibiu, 2012.

- BABOȘ, Alexandru, COVACI, Mihai, „Raport de cercetare a unor picturi din bisericile de lemn Maramureșene”, în *Acta Musei Maramorosiensis*, XVI, 2020.
- BABOȘ, Alexandru, „Cum arată biserica de lemn din Berbești? Experiența primelor cercetări de arhitectură și artă sacră în Maramureș”, în *Memoria Ethnologica*, 2020.
- BABOȘ, Alexandru, „Valențele artistice și arhitecturale ale iconostasului fostei biserici de lemn din Biserica Albă, Maramureș”, în *Memoria Ethnologica*, 2021.
- BAN, Minodora, „Borcane farmaceutice de lemn, secolele XVIII și XIX, din Muzeul de Istorie a Farmaciei Sibiu”, în *Studii și Comunicări. 29. Științele Naturii, ACTA MVSEI BRVKENTHAL*, Sibiu, 2004.
- BEJU, Hitchins, KEITH, Hitchins, BEJU, N. Ioan, „Conscripția scaunală a clerului român de pe pământul crăiesc”, în *Mitropolia Ardealului*, Nr. 4, Sibiu, 1989.
- Betea, Raluca, „Tâmpla bisericii din Desești”, în *BCȘS*, numărul 14, 2008.
- CODREA, Ionuț – Cosmin, „The Murals of the Church of Saint Nicholas at Bârsău in the Late 19th Century Drawings of Szinte Gábor”, în *Museikon – A journal of Religious Art and Culture*, 5/2021, Editura Mega, Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia, 2021.
- COJOCARU, Cristina, „Mass-Produced Russian Icons in Romania: A critical Analysis of the „Lipovan Icon” Designation”, în *Russian Icons from Transylvania, Exhibition Catalogue*, Editura Mega, Cluj-Napoca, Alba Iulia, 2023.
- COJOCARU, Cristina, „The Painter Grigorie Popovici and his master Jovan, Contacts between East and West During the Second Half of the 18th Century”, în *Museikon – A journal of Religious Art and Culture*, 5/2021, Editura Mega, Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia, 2021.
- CRISTACHE PANAIT, Ioana, „Biserici de lemn din centrul și nordul județului Arad”, în *Revista Monumentelor Istorice LXIV (1-2)*, București, 1995.
- CRISTACHE PANAIT, Ioana, „Biserica de lemn hunedoreană, evocatoare și evocată”, în vol. *Slujitor al bisericii și al neamului, Părintele Prof. Univ. Dr. Mircea Păcurariu, membru corespondent al Academiei Române, la împlinirea vârstei de 70 de ani*, Cluj-Napoca, 2002.
- CRISTACHE- PANAIT, Ioana, *Bisericile de lemn din eparhia Ardealului*, în vol. *Episcopia Ardealului. Istorie. Viață culturală. Monumente de artă*, Arad, 1989.

- DARIDA, Andreea, „Relația organică dintre tehnica picturii și starea de conservare a picturilor murale din bisericile de lemn”, în *Caietele restaurării 2023*, Editura ACS, București, 2023.
- DOBREI, Florin, „Biserici de lemn hunedorene “călătoare” ”, în *Miorița. Revistă de etnografie și folclor*, Deva, 2022.
- DUMITRAN, Ana, „Pictura românească în județul Alba până la mijlocul secolului al XIX-lea. Demersuri pentru o bază de date”, în revista *Patrimonium Apulense XII*, Editura ALTIP, Alba Iulia, 2012.
- DUMITRAN, Ana, „Predica funebră în mediul ortodox din Transilvania. Mijlocul secolului al XVI-lea – sfârșitul secolului al XVII-lea”, în *Apulum*, 2010
- DUMITRAN, Ana, „Ruthenian Patterns in the Painting of the Romanian Churches in Transylvania, Crișana and Maramureș in the 15th – 17th Centuries”, în *Intercultural and Visual Art Transfer in Central Europe, and the Balkans – Ruthenian-Ukrainian and Romanian Art from the 15th to the Early 19th Century*, Museikon Studies – 4, Editura Mega, Cluj-Napoca, Alba Iulia, 2023.
- DUMITRAN, Daniel, „Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei (secolele XVI-XVII)”, în *Lucrările Conferinței științifice organizate la Alba Iulia*, 8-9 iulie 2010.
- FERENC, Mihály, „Repictări pe mobilierul de lemn din biserici transilvănene”, în *Caietele Restaurării 2015*, Editura ACS, București, 2015.
- FERENC, Mihály, GUTTMANN, Márta, „The Umling painter-carpenter workshop in Transylvania”, în *2012 Vienna Congress. The Decorative. Conservation and the Applied Arts*, IIC, Viena, 2012.
- FLORÉAL, Daniel, MOUNIER, Aurélie, Ricarrère-Caussade Pascal, „Of some blue and bluish-grey pigments (“false blue”) in medieval mural paintings in the South West of France”, în *Proceedings of the 39th International Symposium for Archaeometry*, Leuven, 2012.
- GODEA, Ioan, „Biserici de lemn din județul Arad” (în colaborare cu Horia Medeleanu), București, Editura Scara, 2007, ediția I și Timișoara, Ediția Brumar, 2009 - ediția a II-a.
- GODEA, Ioan, *Biserici de lemn din România (nord-vestul Transilvaniei)*, București, 1996.

- GRECEANU, Eugenia, „Tehnică și măiestrie în arhitectura de lemn a județului Hunedoara”, în *Revista Muzeelor și Monumentelor*, București, 1983.
- GRECEANU, Eugenia, „Tipologia bisericilor de lemn din zona centrală a Transilvaniei. Priviri de ansamblu în urma inventarierii din 1962- 1965”, în *Studii și lucrări de restaurare*, Editura Tehnică, București, 1969.
- GRUIA, Ana-Maria, Cova, Ioana, *Pharmatrans. All Things Apothecary in 16th – 20th – Century Transylvania. The Pharmacy Collection in Cluj-Napoca*, Vol. 2 – Wooden Containers, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2023.
- GUTTMANN, Márta, „Analiza materialelor organice din suprafețe pictate prin cromatografie de gaze cuplată cu spectrometrie de masă (GC-MS)”, în *ISIS. Erdély Magyar Restaurátor Füzetek 20*, Haáz Rezső Múzeum, 2013.
- HITCHINS, Keith; Beju, N. Ioan, „Conscripția clerului ortodox transilvan din 1767”, în *Mitropolia Ardealului*, nr.7-8, iulie – august, Sibiu, 1984.
- HITCHINS, Keith, BEJU, N. Ioan, „Documente privitoare la trecutul Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania după 1761”, în *Mitropolia Ardealului*, Nr. 1-3 ianuarie-martie, Sibiu, 1974.
- ILIEȘ, Bogdan, OBRADOVICI, Vladimir, „Frogmentus from the Painted Decoration of the Wooden Church of Crivina de Sus (Timiș County). Found during the 2019 Restoration Works”, în *Museikon*, Alba Iulia, 2019.
- IONESCU, Doina, „Activitatea pictorului Simion Silaghi-Sălăjeanul în ținuturi hunedorene, în perioada 1808-1848”, în *Sargeția*, Deva, 2005.
- IONESCU, Doina, „Circulația icoanelor pe sticlă pe meleagurile hunedorele”, în *AMC*, an. 1, 1995.
- IONESCU, Doina, „Valoarea artistică a bisericii monument istoric “Coborârea Sfântului Duh” din Furcșoara, județul Hunedoara”, în *Sargeția*, Deva, 2004.
- IONESCU, Doina, „Valoarea artistică a bisericii monument istoric “Sfântul Nicolae” din Căraci (județul Hunedoara)”, în *Sargeția*, Deva, 2001-2002.
- IORGA, Nicolae, „Istoria țării prin cei mici”, în *Revista istorică*, VII, 1921.
- IORGA, Nicolae, „Scrisori și inscripții ardeleno și maramureșene, vol. I., Scrisori din Archiva Grecilor Sibiului, din Archiva Protopopiei neunite a Făgărașului și din alte locuri”, în *Studii și documente cu privire la Istoria Românilor*, XII, București, 1906.

- IORGA, Nicolae, „Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene”, în *Vol. 2: Inscriptii și însemnări* – București, Atelierele Grafice Socec & Co, 1906.
- KRUK, Mirosław Piotr, „Artistic Relations Between Moldavia, Transylvania, Lesser Poland and Ruthenia in Polish Art Historiography”, în *Intercultural and Visual Art Transfer in Central Europe, and the Balkans – Ruthenian-Ukrainian and Romanian Art from the 15th to the Early 19th Century*, Museikon Studies – 4, Editura Mega, Cluj-Napoca, Alba Iulia, 2023.
- LUCA, Aurora Petronela, „When Masonry Destroyed Romanian Wooden Churches, Socioeconomics, Politics, Ideology, and Culture in the Heritage of Alba County”, în *Museikon – A journal of Religious Art and Culture*, 3/2019, Editura Mega, Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia, 2019.
- LUPAȘCU, Lucian, GRIGORCEA, Sofia, LUPAȘCU, Galina, ȚÎMBALIUC, Nina, „Noi compuși taninici din stejar și proprietățile lor antimicrobiene in vitro”, în *Buletinul AȘM, Științele Vieții*, Nr. 2(332), Suceava, 2017.
- MARIOARA, Costea, „Pluvial hazards and geomorphological consequences in the Sebeș Basin”, în *Riscuri și catastrofe (V. Sorocovschi – editor)*, VIII, 6, Edit. Casa Cărții de Știință, Cluj Napoca, 2009.
- MEDIEȘANU, Andrei (Adrian Andrei Rusu), „Bisericile medievale românești de odinioară din Țara Hațegului”, în *MB*, an. 35, 1985.
- METEȘ, Ștefan. „Zugravii Bisericilor Românești”, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania*, Tipografia Progresul, 1929.
- MORGÓS, András, SAJÓ, István, MINAMI, Takeshi, „Analiza cu spectrometru portabil de fluorescență de raze X a pigmentilor mobilierului pictat de secol XVII-XIX din zona Sighișoara și Rupea Contribuții la compoziția verdelui auri pigment-indigo”, în *ISIS. Erdély Magyar Restaurátor Füzetek 20*, Haáz Rezső Múzeum, 2020.
- MORTENSEN, Karen, „The Changing Natural of Verdigris”, în *Metropolitan Museum publication*, New York, 2007.
- NATIONAL ENVIRONMENTAL HEALTH FORUM, „Paint Film Components”, în *General Series No. 2*, Tipografia Glenelg Press, 1998.
- NEDICI, Radu, „An Artistic Melting Pot: The Building Site of the Greek Catholic Cathedral in Blaj in the Late 1740s”, în *Intercultural and Visual Art Transfer in Central*

Europe, and the Balkans – Ruthenian-Ukrainian and Romanian Art from the 15th to the Early 19th Century, Museikon Studies – 4, Editura Mega, Cluj-Napoca, Alba Iulia, 2023.

- NEMES, Erika Tímea, „Tehnica picturilor murale din biserica din Mugeni”, în *ISIS. Erdély Magyar Restaurátor Füzetek* 20, Haáz Rezső Múzeum, 2013, p. 96;
- MIHALCU, Mihail, LEONIDA, Mihaela D., *Din tainele iconarilor români de altădată*, Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2009.
- NEMES, Erika Tímea, *Tehnica picturilor murale din biserica din Mugeni*, în „ISIS. Erdély Magyar Restaurátor Füzetek 20”, Haáz Rezső Múzeum, 2013.
- OCTAVIA, Bogdan, „Bazele teoretice ale meteorologiei”, în Edit. Universității Lucian Blaga, Sibiu. 2009.
- PAVEL, Eugen, „Cărți cu însemnări manuscrise (I)”, în *Acta Musei Devensis. Sargeția*, Deva, 1977.
- PĂTRAȘCU, Octavian, HOGMAN, Cornel, „„Biserica Sânonilor” din Lunca Jiului-Petroșani”, în *MB*, an. 23, 1973.
- PÂRVULESCU, Dorina, „Iconostasul bisericilor de la Giera și Surducu Mare, Patrimoniun Banaticum”, în *Sargeția*, 2017.
- PAKUCS-WILLCOCKS, Márai, „„They steal it from the sultan’s pharmacy.” Pharmaceuticals and medicines in early modern Transylvania”, în *Acta Musei Napocensis*, 60/II, Cluj-Napoca, 2023.
- POLIZU, Sultana Ruxandra, „Iconostase Brâncovenești păstrate în patrimoniul cultural național”, în *Caietele Restaurării 2015*, Editura ACS, București, 2015.
- POP, Saveta-Florica, CUCUI, Elena, DUMITRAN, Ana, „Zugravul Nistor Dascălul din Rășinari”, în *NEMUS, an V, numărul 9-10*, Editura Alpin, Alba Iulia, 2010.
- POSTOLACHE, Dana Luminița, „Restaurarea unui iconostas brâncovenesc”, în *Caietele Restaurării 2014*, Editura ACS, București, 2014.
- PRELIPCEANU, Raluca, „Arta eclectică a lui Simion Silaghi Sălăgeanu- Un artist transilvănean la confluență de veacuri (sec. XVIII - XIX)”, în *Istorie, Cultură și Cercetare III*, Editura Cetatea de scaun, Târgoviște, 2019.

- RUSU, Adrian Andrei, „Bisericile românești din districtul Hațeg până la 1700”, în *AT*, an 1, 1991.
- RONDOLEANU, Lucia, „Considerații privind icoanele pe lemn din Țara Zarandului”, în *Sargeția*, Deva, 1982-1983.
- SAID, About, *Green Inhibitors to Reduce the Corrosion Damage*.
- SANDU, Irina Crina Anca, SCHÄFERS, Stephan, MAGRINI, Donata, BRACCI, Susanna, ROQUE, Cecilia A., „Cross-Section and Staining-Based Tehniques for Investigating Organic Materials in Painted and Polychrome Work of Art: A Review”, în *Microscopy and Microanalysis*, 18, 2012.
- TATAI-BALTĂ, Cornel, „Noi date referitoare la icoana de hram a iconostasului catedralei din Blaj”, în *Revista Misiunii Române Unite din Germania*, München.
- TATAI-BALTĂ, Cornel, „Icoanele Împărățești ale iconostasului catedralei din Blaj”,
- TATAI-BALTĂ, Cornel, „Ușile diaconești ale iconostasului catedralei din Blaj”,
- VLAICU, Lorena, „Restaurare vs. instanțe istorice și societate”, în *Caietele restaurării 2013*, Editura ACS, București, 2013.
- WINTER, John , „The characterization of pigments based on carbon”, în *Studies în Conservation*, 2013.

5. WEBGRAFIE

- [Ambulanța pentru monumente](#), data: 10.10.2022, ora: 21:51.
- [Ambulanța pentru monumente](#), data: 10.10.2022, ora: 21:38.
- [Biserici înlemnite](#), data: 10.10.2022, ora 21:45.
- [Biserici de lemn din Hunedoara](#), data: 10.01.2023, ora: 21:10.
- [Codurile SIIRUTA ale Localităților](#), data: 11.02.2023, ora: 11:12.
- [Episcopia Devei și Hunedoarei](#), data: 13.04.2023, ora: 10:42.
- [Great Entrance](#), data: 16.05.2023, ora: 13:35.
- [Great Entrance](#), data: 12.02.2022, ora 16:35.
- [Hărți vechi](#), data: 13.09.2023, ora 18:32.
- [Harta trageri prima jum. XX \(proiecția Lambert\)](#) , data: 14.09.2023, ora 15:45.
- [HyperPhysics](#), data: 02.04.2024, ora: 13:18.
- [Institutul Național al Patrimoniului](#), data: 10.09.2022, ora: 20:23.

- [Isis - Erdélyi magyar restaurátor fűzetek](#), data: 11.08.2022, ora: 23:55.
- [Muzeul Național al Țăranului Român](#), data: 21.08.2022, ora: 20:45.
- [Pigmentum.hu](#), data: 13.08.2023, ora: 16:32.
- [Sherwin-Williams company. History](#). 08.05.2024. ora: 12:58.
- [Siebenbürger 1862](#) , data: 14.09.2023, ora 04:07.

6. PROIECTE DE RESTAURARE, BULETINE DE ANALIZE

- BALTĂ, Zizi, *Buletin de analize FTIR / 15.12.2010 – Biserica de lemn Sălciva, jud. Hunedoara.*
- BALTĂ, Zizi, *Examinare și analiză microscopică / 20.07.2017 – Biserica de lemn Sf. Arhanghel Mihail și Gavril, sec. al XVIII – lea, sat Geogel, com. Ponor, jud. Alba.*
- CONSTANTIN, Mirela, SERENDAN, Cristina, *Proiect de conservare – restaurare a picturii murale pe lemn și pe zid și a icoanelor catapetesmei – Biserica de lemn ”Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil”, sat Geogel, com. Ponor, jud. Alba, 2017.*
- CONSTANTIN, Mirela, *Proiect de conservare a picturilor interioare ale bisericii de lemn din Sălciva, jud. Hunedoara, în vederea demontării și strămutării acesteia, București, 2011.*
- DEMETRESCU, Bogdan, ISOPESCU, Bogdan, *Biserica ortodoxă română Sfânta Paraschiva strămutată din comuna Lăpugiu de jos, satul dispărut Baștea în orașul Hunedoara, județul Hunedoara, proiect de strămutare a lăcașului de cult.*
- GEORGESCU, Migdonia, BALTĂ, Zizi, *Buletin de analize fizico-chimice, nr 5389/ 19.07.2017 – Biserica de lemn Sf. Arhanghel Mihail și Gavril, sec. al XVIII – lea, sat Geogel, com. Ponor, jud. Alba.*
- GEORGESCU, Migdonia, NICULESCU, Gheorghe, BALTĂ, Zizi, *Buletin de analize fizico-chimice, 06.12.2010 – Biserica de lemn Sălciva, jud. Hunedoara.*
- GEORGESCU, Migdonia, PETROVICIU, Irina, BALTĂ, Zizi, *Raport de analiză FTIR 23.08.2017 – Biserica de lemn Sf. Arhanghel Mihail și Gavril, sec. al XVIII – lea, sat Geogel, com. Ponor, jud. Alba.*
- NICULESCU, Gheorghe, *Buletin de analize fizice, 27.02.2023 – Biserica de lemn Sfântul Mare Mucenic Gheorghe, sat Ionești, comuna Hălmagiu, județul Arad.*

- POSTOLACHE, Dana, HANDREA, Dorin, *Restaurarea și valorificarea bisericii de lemn Sfântul Gheorghe, sat Baz, comuna Brănișca, județul Hunedoara, București, 2020.*

7. FILM DOCUMENTAR

- BUCUR, Corneliu Ioan, *Strămutarea bisericii de lemn Pogorârea Sfântului Duh din Dretea, județul Cluj în Muzeul în aer liber din Dumbrava Sibiului, arhiva Astra Film, 2004.*